

Ewelina Kostrzewska*

KILKA UWAG NA TEMAT SZADKOWSKIEGO KOŁA ZJEDNOCZONYCH ZIEMIANEK NA POCZĄTKU WIEKU XX

Początek XX w. w Królestwie Polskim charakteryzował się szybkim tempem przemian cywilizacyjnych, związanych z procesami modernizacji życia społecznego i ekonomicznego. Procesy modernizacji objęły także kobiecą część społeczeństwa i oznaczały przede wszystkim wzrost aktywności w sferze życia prywatnego i publicznego¹. Stopień i zakres aktywizacji zależały od miejsca zajmowanego w hierarchii społecznej, uwarunkowań środowiskowych, a także indywidualnych losów.

Wśród aktywnych kobiet nie zabrakło przedstawicielek warstwy ziemiańskiej, które przystąpiły do działań organizacyjnych, podejmowanych na terenie całego Królestwa Polskiego. W tym celu powołały jedną z pierwszych na świecie i pierwszą na ziemiach polskich kobiecą organizację rolniczą, którą nazwały Zjednoczonym Kołem Ziemianek (ZKZ)². Nazwa organizacji symbolizowała istotną ideę ruchu ziemianek, wyrażającą się w przeświadczeniu o konieczności połączenia indywidualnych wysiłków i przedsięwzięć podejmowanych na szczeblu regionalnym i lokalnym. Według opinii ziemiańskich działaczek, owe indywidualne i lokalne inicjatywy miały szansę pełnej realizacji

* Ewelina Kostrzewska, mgr, jest doktorantką w Katedrze Historii Społeczno-Gospodarczej XIX/XX w. Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ T. Kitzwalter, *Procesy modernizacji a emancypacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku*, [w:] A. Żarnowska i A. Szwarc (red.), *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w. Zbiór studiów*, Warszawa 1990, s. 1–9.

² Pomimo iż w okresie ostatniego dwudziestolecia można zauważyć znaczny wzrost liczby publikacji dotyczących historii ziemianstwa polskiego, w dalszym ciągu w cieniu zainteresowań pozostawały dzieje kobiecych organizacji rolniczych. Na ogół historycy wspominają o nich na marginesie swoich zainteresowań badawczych. Czuję się zwolniona z obowiązku szczegółowego omawiania stanu literatury, ponieważ pisałam o tym w innym miejscu (zob. E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007). Niniejszy tekst stanowi fragment szerszych analiz, podjętych przeze mnie nad dziejami ziemiańskich organizacji kobiecych w Królestwie Polskim.

tylko pod warunkiem połączenia wysiłków i nadania im charakteru działalności zbiorowej, realizowanej w obrębie stowarzyszenia. Organizacja stanowić zatem miała sumę prac poszczególnych kobiet, złączonych wspólnymi ideami, celami i programem działania, a jednym z jej zadań było wsparcie oraz koordynacja inicjatyw lokalnych.

W miarę rozwoju organizacji, działaczki szczebla centralnego podejmowały się pełnienia ról inspiratorek działań zbiorowych na szczeblu lokalnym. Tak więc ZKZ poszerzało swoją działalność na drodze inicjatyw zarówno oddolnych, jak i odgórnych. Dla poznania dziejów ZKZ szczególnie ważne jest dokonanie rekonstrukcji jego struktur prowincjonalnych. Rodzi to postulat prowadzenia badań regionalnych, pozwalających na prześledzenie całej złożoności lokalnych społeczności³. Jednak, jak dotąd, takie badania dziejów ZKZ były podejmowane w znikomym wymiarze.

Celem niniejszego szkicu jest próba opisu działalności ZKZ, ze zwróceniem szczególnej uwagi na oddolne inicjatywy ziemianek z okolic Szadku w powiecie sieradzkim, guberni kaliskiej⁴, które na początku XX w. utworzyły kółko, nazywając je Szadzkowskim. W artykule starano się zredukować część faktograficzną i skupić się na ukazaniu specyfiki regionu sieradzkiego (w miarę jak pozwalają na to dostępne i wykorzystane w tym tekście materiały źródłowe)⁵.

Ruch organizacyjny ziemianek miał rodowód konspiracyjny, a jego inicjatorką była Maria z Jarocińskich Janowa Kleniewska (1863–1947), jedna z najbardziej aktywnych polskich działaczek ziemiańskich⁶. Korzenie rodzinne Marii (poza miejscem urodzenia) wiązały ją z ziemią sieradzką i zaowocowały wieloletnimi kontaktami z ziemianstwem tego regionu, w znacznym też stopniu zdeterminowały jej późniejszą aktywność w kobiecych organizacjach rolniczych.

³ Zob. M. Szczepański, *Tożsamość regionalna – w kręgu pojęć podstawowych i metodologii badań*, [w:] *Badania nad tożsamością regionalną*, Łódź–Ciechanów 1999.

⁴ Zob. T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.

⁵ Podstawę źródłową pracy stanowią artykuły programowe, teksty publicystyczne i korespondencje ziemianek, zamieszczane na łamach wydawanych w Warszawie organów prasowych ZKZ. Pierwszym z nich był „Świat Kobiety”, który wydawano od 1905 r. Po jego zamknięciu, rolę tę w 1907 r. przejął „Polski Łan”, a następnie „Ziemianka”. Na łamach tych periodyków zamieszczano szereg artykułów programowych, tekstów publicystycznych i korespondencji członkiń i współpracowników organizacji. Dwa pierwsze tytuły organizacja adresowała nie tylko do ziemianek, ale także do czytelniczek spoza jej kręgów. „Ziemianka” natomiast miała formę biuletynu związkowego i publikowano w niej przede wszystkim sprawozdania z posiedzeń wydziałów ZKZ, rezolucje i programy działania organizacji, a także projekty budżetu i sprawozdań z rocznej działalności. Poza prasą organizacyjną w niniejszym artykule wykorzystano adresowane do sfery ziemiańskiej dwa pisma: „Dobrá Gospodynię” i „Wieś Ilustrowaną”.

⁶ Por. M. Kleniewska, *Wspomnienia*, oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002.

Fot. 1. Maria z Jarocińskich Janowa
Kleniewska
Źródło: „Ziemianka Polska”1934

Fot. 2. Herb rodziny Jarocińskich Jastrzębiec
Źródło: T. Gajl, *Polskie rody szlacheckie i ich herby*, Białystok 2003

Maria urodziła się w czerwcu 1863 r. w majątku Wola Niedźwiedzia w ówczesnym powiecie łęczyckim⁷. Początek jej życia przypadł na okres, kiedy w Królestwie Polskim trwało powstanie styczniowe, a w dworcu jej rodziców ukrywano rannych powstańców. Należała do pokolenia kobiet, które już od chwili narodzin uwikłane zostało w dramatyczne wydarzenia, determinujące los jednostki i całego społeczeństwa, żyjącego w określonych realiach historycznych⁸.

Ojcem Marii był Józef Jarociński, a matką Teodora także z Jarocińskich – córka Eufrozyny z Dąbskich⁹ i Wojciecha Jarocińskiego¹⁰. Największy wpływ

⁷ Wola Niedźwiedzia, wieś i folwark w parafii Wartkowice. W 1885 r. folwark w Niedźwiedziej Woli obejmował 632 morgi ziemi; por. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, Warszawa 1886, s. 70.

⁸ Zob. D. Dąbrowska, *Udomowiony świat. O kobiecym doświadczaniu historii*, Szczecin 2004.

⁹ Dąbscy herbu Godziemba, część rodziny miała prawo do posługiwania się tytułem hrabiowskim. Pradziadek Eufrozyny Kazimierz Dąbski (zm. 1765 r.) był wojewodą sieradzkim i krewnym króla Stanisława Leszczyńskiego. Po zawarciu małżeństwa z Jadwigą z Dąbskich [Dąbskich] nabył od jej rodziny majątek Zadzim, późniejszy posąg Eufrozyny. Zadzim pozostał w rękach Dąbskich do bezpotomnej śmierci brata Eufrozyny, Karola w 1832 r. Eufrozyna poprzez ślub z Wojciechem Jarocińskim wniosła majątek zadzimski do rodziny Jarocińskich. Eufrozyna zmarła w 1871 r.; por. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 4, Warszawa 1901, s. 157–181; t. 8, Warszawa 1905, s. 258.

na późniejsze społecznikowskie pasje Marii miała babka Eufrozyna, wychowująca wnuczkę w przekonaniu o przynależnym ziemiaństwu obowiązku opieki i misji oświecania ludu. Maria z powodu konfliktów między rodzicami, zakończonych ich rozstaniem, w wieku 4 lat przeniosła się wraz z matką do sieradzkiego mieszkania babki. Nadal jednak utrzymywała kontakty z ojcem gospodarującym w Woli Niedźwiedziej i odwiedzała rodzinę matki, często przebywając w dobrach zadzimskich¹¹, należących do brata Teodory – Karola Jarocińskiego. Od wczesnego dzieciństwa wraz z babką jeździła do Zadimia i Kamionacza¹², gdzie wspólnie odwiedzały okoliczne wsie, interesując się losem chłopskich rodzin.

O tym okresie swojego życia Maria pisała: *Wtedy właśnie z babką odbywałam dalekie wycieczki do wsi i szczęśliwa byłam, że mogłam nieść koszyk z lekami lub posiłkiem [...] babka pociągała mnie bardzo swą pracą społeczną, życiem czynnym ofiarnym. [...] Wtedy zdecydowanie nabrałam umiłowania ludu, pracy z ludem, pracy nad jego oświatą*¹³. Wspomnienia z dzieciństwa i młodości, spędzanych w sieradzkich dworach Jarocińskich, towarzyszyły Marii przez wszystkie lata jej społecznej aktywności. Po wyjściu za mąż za Jana Kleniewskiego, zamożnego ziemianina z Lubelszczyzny, Maria kontynuowała rodzinne tradycje opiekunki i wychowawczyni ludu. Przystępując do prac społecznych w rozległych dobrach męża, pisała: *tradycje moje rodzinne przenosiłam na lubelski teren. [...] Udzielałam się chorym, ciągle odwiedziny pozwoliły mi dotrzeć do najtajniejszych potrzeb chaty, poznałam psychologię, nastawienie i potrzeby. Wspominam ze czcią pamięć mojej babki, która mnie jako dziecko, często zabierała ze sobą na wieś. Obecnie ówczesna praktyka [...] tamto doświadczenie przydało się teraz ogromnie*¹⁴. W innym miejscu pamiętnika stwierdzała: *odwiedzałam mieszkania [chłopów – E.K.], udzielałam*

¹⁰ Jarocińscy herbu Jastrzębiec należeli do drobnej szlachty ziemi sieradzkiej. Wojciech Jarociński, ożeniony z Eufroziną, był dziedzicem Kamionacza i właścicielem wniesionych przez żonę w posagu dóbr zadzimskich. Dzięki umiejętnemu gospodarowaniu, upadający majątek doprowadził do rozkwitu, rozpoczął jego uprzemysławianie, odnowił dwór i park dworski ozdobiony fontannami. Zwolennik reform agrarnych, oczynszował chłopów i odnowił ich domy. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Za udział w powstaniu styczniowym, skazany na półtora roku więzienia w X pawilonie Cytadeli, zmarł w 1865 r., por. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik...*, t. 14, Warszawa 1895, s. 256; A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 8, Warszawa 1905, s. 258; M. Kleniewska, *Wspomnienia...*, s. 17.

¹¹ Zadzim, wieś, folwark i dobra w powiecie sieradzkim, stacja pocztowa Szadek. W 1885 r. majątek zadzimski liczył 1384 morgi; por. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik...*, s. 256.

¹² Folwark i wieś nad Wartą w powiecie sieradzkim; por. tamże, t. 3, Warszawa 1882, s. 777.

¹³ M. Kleniewska, *Wspomnienia...*, s. 20–21.

¹⁴ Tamże, s. 37–38.

*rad i wskazówek, nawiedzałam chorych jak niegdyś z babką w Zadzimu i Kamionaczu*¹⁵.

Fot. 3. Pałac w Zadzimu (1913 r.)
Źródło: „Wieś Ilustrowana”1913

Fot. 4. Dwór w Kamionaczu (1913 r.)
Źródło: „Wieś Ilustrowana”1913

Zatrzymałam się dłużej nad przedstawieniem sylwetki Marii Kleniewskiej i jej związkach z Sieradzkim, ponieważ odegrały one ważną rolę w biografii inicjatorki i współtwórczyni ruchu organizacyjnego ziemianek w Królestwie Polskim. Jednocześnie przykład Marii ukazuje mechanizmy tworzenia się

¹⁵ Tamże, s. 31.

powiązań i współpracy ziemianek z różnych regionów Królestwa na bazie więzi i tradycji rodzinnej. Doświadczenia Marii zaowocowały jej aktywnością organizacyjną. W 1895 r. podczas sąsiedzkiego zjazdu ziemianek w majątku Kleniewskich w Kluczkowicach zachęciła je do podejmowania wspólnych prac oświatowo-gospodarczych i patriotycznych na rzecz środowiska wiejskiego. W tej inicjatywie Marii tkwiły korzenie późniejszej, najliczniejszej w Królestwie Polskim, organizacji kobiecej, jaką było ZKZ¹⁶. W celu prowadzenia wspomnianej działalności, ziemianki zachęcane przez Kleniewską w czasie jej licznych podróży, organizowały się tworząc tajne kółka kobiece „Praca”¹⁷. Początkowo działały one w rozproszeniu na terenie całego Królestwa. Dążąc do koordynacji działalności kółek, ich członkinie starały się corocznie spotykać w warszawskim mieszkaniu Kleniewskiej, gdzie pod pozorem imienin pani domu wymieniały doświadczenia i kresliły plany dalszych prac¹⁸.

Tajne kółka częściowo ujawniono tworząc w 1902 r. Delegację Gospodyń Wiejskich, działająca przy Sekcji Rolnej Warszawskiego Oddziału Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu¹⁹. Od tego czasu ziemiańskie aktywistki w zalegalizowanej formie kontynuowały prace oświatowe i gospodarcze, a w konspiracyjnej – patriotyczne.

Z Delegacją współpracowały ziemianki z guberni kaliskiej, które kilka miesięcy wcześniej podjęły inicjatywę organizowania sąsiedzkich zjazdów²⁰, prawdopodobnie zainspirowane działalnością męskiego Stowarzyszenia Rolniczego Guberni Kaliskiej, które istniało od 1899 r.²¹ Wspomniana inicjatywa ziemianek kaliskich zasługuje na uwagę, ponieważ w owym czasie w Królestwie Polskim niewiele kobiet z kręgów ziemiańskich organizowało podobne spotkania. Udział w nich brały także ziemianki z powiatu sieradzkiego, z majątków: Starce, Dębółka, Wolnica, Nowa Wieś²². Podczas spotkań, odbywa-

¹⁶ *Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich odbytego w dniach 11 i 12 maja 1913r.*, Kraków 1913, s. 128; zob. K. Konarski, *Ruch stowarzyszeniowy w Warszawie w latach 1906–1915 (w świetle akt kancelarii gubernatora warszawskiego)*, [w:] S. Tazbir (red.), *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961, s. 491–524.

¹⁷ M. Kleniewska, *Wspomnienia...*, s. 38–39.

¹⁸ I. K., „Praca”, „Świat Kobiety” 1905, nr 50, s. 563; Z. Jankowska, *Organizacja ziemianek i jej działalność*, [w:] J. Lutosławski (red.), *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”*, t. 1, Warszawa 1938, s. 177.

¹⁹ Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Zbiory Haliny Doria-Dernałowicz; M. Kleniewska, *Sprawozdanie z Delegacji Gospodyń Wiejskich przy Muzeum Przemysłu i Handlu*, rkps. 1307, k. 16; I. K., *Sprawozdanie (zebranie ogólne „Kola gospodyń wiejskich”) dnia 7 Grudnia 1905 r.*, „Świat Kobiety” 1905, nr 50, s. 562.

²⁰ Astolf, *Trzecie zebranie Pań Wiejskich gub. Kaliskiej. Sprawozdanie własne „Dobrej Gospodyni”*, „Dobra Gospodyni” 1902, nr 7, s. 51–52.

²¹ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 36.

²² Tamże, s. 51; *Czwarte zebranie Pań Ziemianek, Sprawozdanie własne „Dobrej Gospodyni”*, „Dobra Gospodyni” 1902, nr 20, s. 155; *Piąte zebranie Pań Ziemianek gub. Kaliskiej*.

jących się każdorazowo w innym majątku, ich uczestniczki wymieniały doświadczenia, dotyczące praktycznych porad prowadzenia domu i wiejskiego gospodarstwa kobiecego. Podczas zebrań ziemianki wygłaszały referaty, omawiające np. organizowanie porządków domowych, prowadzenie gospodarstwa (głównie w zakresie ogrodnictwa, hodowli, mleczarstwa), wychowanie dzieci, a także sposoby postępowania ze służbą domową. Tworzyły tzw. biblioteczki latające (księgozbiory przenoszone z dworu do dworu), jak pisały, mające im zapewnić *zapoznanie się z nowymi utworami, o które nieraz trudno na prowincji*²³. Ziemianki, zainteresowane pracą we własnych dworach i majątkach, nie zapominały o pozostałych mieszkańcach wsi. Urządzały nie tylko loterie fantowe na cele dobroczynne, ale zgodnie z ideą *pracy nad ludem*, organizowały kursy oświatowe, pogadanki z zakresu zdrowotności, higieny i czystości.

W grudniu 1905 r. ziemianki Królestwa Polskiego połączyły Delegację i tajne kółka „Praca”, powołując ZKK z siedzibą w Warszawie²⁴. Interesujące, że decyzję o jego utworzeniu podjęły przed wejściem w życie zliberalizowanych przepisów o stowarzyszeniach i związkach, wykorzystując istniejące już lokalne struktury organizacyjne²⁵. W marcu 1907 r. władze rosyjskie zalegalizowały statut organizacji, która otrzymała urzędową nazwę: Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek, jednak jej członkinie w dalszym ciągu określały ją mianem ZKK²⁶. Zgodnie ze statutem była to organizacja kobieca, obejmująca swoim zasięgiem teren całego Królestwa Polskiego, z prawem zakładania kółek prowincjonalnych w poszczególnych guberniach²⁷.

W czasie tworzenia struktur ZKK do stowarzyszenia przyjmowano wcześniej funkcjonujące koła ziemianek. Ziemianki, zgłaszające akces do organizacji, mogły być przyjmowane bez konieczności przegłosowywania tej decyzji podczas walnych zjazdów. W ten sposób w szeregi ZKK wstępować mogły członkinie kółek, które co najmniej w $\frac{3}{4}$ liczby swych członkiń zgłosiły chęć przynależności do stowarzyszenia. Interpretowano to jako przywilej, z którego

Sprawozdanie własne „Dobrej Gospodyni”, „Dobra Gospodyni” 1902, nr 22, s.172; Piąte zebranie Pań Ziemianek gub. Kaliskiej. Sprawozdanie własne „Dobrej Gospodyni”. Dokończenie, „Dobra Gospodyni” 1902, nr 23, s. 180.

²³ *Czwarte zebranie Pań Ziemianek...*, s. 155.

²⁴ E. Kostrzevska, *Ruch...*, s. 28–49.

²⁵ Władze rosyjskie wydały przepisy o związkach i stowarzyszeniach w marcu 1906 r.; por. K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa. Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, t. 6, Warszawa 1982, s. 138.

²⁶ R., *Ustawa została zatwierdzona*, „Polski Łan” 1907, nr 10, s. 81; por. też M. Kleniewska, *Wspomnienia...*, s. 39 oraz S. Jankowski, *Towarzystwa i związki rolnicze*, [w:] S. Janicki (red.), *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1918, s. 590.

²⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, Lubelski Gubernialny Urząd ds. Stowarzyszeń (1906–1915), sygn.59, *Obszczenie Sojedliniennych Ziemli edielic*, Ustawa Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek.

w grudniu 1906 r. skorzystały członkinie kółka Szadkowskiego²⁸. Podkreślić należy, że spośród tak wyróżnionych czterech kółek, dwa znajdowały się w guberni kaliskiej. Sądzić można, że z jednej strony potwierdzało to spostrzeżenia Kleniewskiej o szczególnej aktywności ziemianek z tego regionu²⁹, a z drugiej świadczyło o ich gotowości do wstąpienia w szeregi ziemiańskiej organizacji kobiecej oraz akceptowaniu jej programu i założeń ideowych. Wydaje się, że ziemiankom z guberni kaliskiej, przede wszystkim z powiatu sieradzkiego, szczególnie bliskie były koncepcje paternalistycznych relacji z chłopami oraz hasła solidaryzmu społecznego i narodowego. Zgodnie z tą ideologią starano się podejmować prace oświatowo-rolnicze, zmierzające do modernizacji wsi, i wyciszać antagonizmy społeczne. Propagowany przez ZKZ patronacki model relacji między dworem a wsią starano się realizować w znacznej części według wzorów znanych z zaboru pruskiego, graniczącego z Kaliskiem. Nie zapominano też, że celem nadrzędnym tych działań była obrona polskości i przeciwstawianie się wynaradawiającej polityce zaborców.

Nowo powołana organizacja miała charakter zawodowo-gospodarczy oraz społeczno-wychowawczy i oświatowy. Powodowało to wytyczanie wielu celów i różnorodność podejmowanych prac. W latach 1895–1918 w działalności organizacji dominowały dwa główne kierunki zainteresowań. Pierwszy wiązał się z pracą z włościankami – organizowaniem oświaty (w tym nielegalnego nauczania), budzeniem uczuć patriotycznych, podnoszeniem poziomu życia codziennego. Drugi kierunek dotyczył problemów kobiet ze sfery ziemiańskiej: rodziny, domu, gospodarstwa, edukacji, obyczajowości, relacji kobieta – mężczyzna w kontekście stosunków rodzinnych i pełnionych ról społecznych³⁰. Ta dwutorowość działalności znajdowała swoje odbicie w strukturze organizacyjnej ZKZ³¹ oraz formach podejmowanych prac. Szczególny nacisk kładziono na samodzielność ekonomiczną kobiet i konieczność aktywizacji ich działalności społecznej (obywatelskiej).

Taki też cel przyświecał pracom, prowadzonym przez członkinie kółka Szadkowskiego, którego genezę łączyć można z indywidualnymi inicjatywami

²⁸ Poza kółkiem szadkowskim, w ten sposób przyjęto do ZKZ członkinie kółek: chełmskiego w tymże powiecie, aleksandrowskiego w powiecie piotrkowskim i lutomińskiego w powiecie łaskim. *Uchwały zebrania delegatek z dn. 9 grudnia 1906 r.*, „Świat Kobiety” 1906, nr 51/52, s. 497.

²⁹ M. Kleniewska, *Wspomnienia...*, s. 27.

³⁰ Por. E. Kostrzevska, *Żony, matki gospodynie. Wizerunki kreowane na łamach ziemiańskiej prasy kobiecej w Królestwie Polskim na początku XX w.*, [w:] S. Pytlaś, J. Kita (red.), *Historia. Społeczeństwo. Gospodarka. Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, Łódź 2006, s. 157–173.

³¹ W ramach organizacji ziemianki łączyły się w kółka nazywane rzeczywistymi, a włościanki grupowano w kółkach czynnych. W 1914 r. ZKZ zrzeszało 1,6 tys. ziemianek i ponad 3,5 tys. włościanek. *Co kółka nasze robiły w ciągu 1913 r.*, „Ziemianka”, marzec 1914, z. 6, s. 98.

podejmowanymi przez ziemianki, związane z majątkami znajdującymi się w okolicach Szadku, choć nie zawsze w granicach administracyjnych guberni kaliskiej. Część z nich brała udział we wspomnianych już spotkaniach ziemianek oraz współpracowała z Delegacją Gospodyń Wiejskich. Świadczyć to może o aktywnym uczestnictwie kobiet ze środowiska ziemiańskiego w życiu lokalnej społeczności, co potwierdzały cytowane wcześniej opinie M. Kleniewskiej.

Interesujące są też uwagi na temat życia społecznego mieszkańców Szadku i ziemian z jego okolic, które na łamach „Wsi Ilustrowanej” zamieścił Józef Leopold³², właściciel Rzepiszewa³³. W 1913 r. pisał: *Szadek ongi miasteczko pełne życia [...] dziś zeszło do rzędu osad wlokących cichy, anemiczny żywot*³⁴. Dodawał też, że ziemianie z pobliskich dworów podejmowali starania zmierzające do modernizacji wsi i ożywienia życia społecznego³⁵.

Fot. 5. Dwór w Rzepiszewie (1913 r.)

Źródło: „Wieś Ilustrowana” 1913

Wśród animatorów życia społecznego znajdowała się siostra J. Leopolda – Stanisława Leopold, jedna z aktywniejszych członkiń Szadkowskiego kółka ZKZ. W jego skład w latach 1910–1914 wchodziły także: Zofia Kremky –

³² Był on działaczem oświatowym i społecznym, znanym także z zainteresowań kolekcjonerskich i bibliofilskich. W swoich zbiorach posiadał ryciny, numizmaty, porcelanę i meble. A. Tomaszewicz, *Z zagadnień życia kulturalnego w latach 1793–1918*, [w:] J. Śmiałowski (red.), *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977, s. 362; E. Andrysiak, *Leopold Józef*, [w:] S. E. Polanowski, H. Molenda (red.), *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej*, Kalisz 1993, s. 19–20; A. A. Leopold, *Rzepiszew – rys historyczny*, „Biuletyn Szadkowski” 2002, t. 2, s. 53–54.

³³ Zob. S. Graeve, L. de V. Jacques (oprac.), *Przewodnik po guberni kaliskiej*, cz. 2, Warszawa 1912.

³⁴ J. Leopold, *Ziemia Szadkowska w Sieradzkim*, „Wieś Ilustrowana” 1913, z. 4, s. 17.

³⁵ Tamże, s. 21.

przewodnicząca, Jadwiga Romocka – sekretarz, członkinie – Zuzanna z Wituskich Bobrownicka, Maria Czarnowska, Maria z Bobrownickich Chrzanowska, Maria z Milewskich Drecka, Lipińska, Zofia Maternicka, Hanna Wituska³⁶. Zauważyć należy, iż do 1913 r. było to jedyne kółko, działające na terenie powiatu sieradzkiego. W tym roku ziemianki zorganizowały kółko Dąbrówkowskie, w skład którego wchodziły także włościanki³⁷, nieobecne w kółku Szadkowskim. Ogółem w latach 1910–1914, w guberni kaliskiej działało 14 kółek ZKZ, a ich zasięg terytorialny obejmował na ogół obszar jednego powiatu³⁸.

Członkinie kółka Szadkowskiego, podobnie jak cała organizacja ZKZ, prowadziły działalność gospodarczą, społeczną, kulturalną i oświatową. Zgodnie z zasadą dwutorowości prac, podejmowały je wśród ziemianek i włościanek. Bez względu na charakter swoich działań, zawsze zawierały one elementy edukacji. Jedną z pierwszych inicjatyw ZKZ było zorganizowanie szkoły rolniczej dla chłopskich córek w Mirosławicach, powiat kutnowski³⁹. Podstawą finansowania działalności szkoły były coroczne składki, wnoszone przez członkinie ZKZ; ofiarodawczyni podzielono na opiekunki honorowe – wnoszące 100 rubli, opiekunki popierające – 5 rubli, opiekunki rzeczywiste – 2 ruble, opiekunki zwyczajne – 1 rubel⁴⁰. Często nie przestrzegały one zasad tej kategorizacji, np. Stanisława Leopold zadeklarowała coroczne wpłaty w wysokości 3 rubli⁴¹, a ziemianka z majątku Dębołęka, Białecka na potrzeby szkoły w imieniu członkiń kółka Szadkowskiego przekazała na rzecz szkoły jednorazową dotację w wysokości 25 rubli⁴².

Zadaniem szkoły było przekazywanie uczennicom wiedzy rolniczej i ogólnej, a także przygotowywanie ich do samokształcenia. W przekonaniu członkiń ZKZ, dawało to nadzieję na wychowanie i wykształcenie wiejskich *przodownic*, które po powrocie do rodzinnych wsi będą oddziaływać na najbliższe otoczenie, przyczyniając się do modernizacji gospodarstw chłopskich.

Szkoła w Mirosławicach borykała się z problemami finansowymi, a władze ZKZ wielokrotnie apelowały do członkiń o wspieranie jej zarówno pieniędzmi,

³⁶ „Ziemianka”, listopad 1910, s. 26; październik 1912, s. 42.

³⁷ „Ziemianka”, listopad 1913, s. 18.

³⁸ Pamiętając o stosunkowo niewielkim obszarze guberni kaliskiej, należy zauważyć, iż w niektórych powiatach innych guberni liczba kółek była znacznie większa, np. w guberni płockiej, w powiecie płockim w 1912 r. istniało 14 kółek zrzeszających ziemianki i włościanki; w guberni lubelskiej, w powiecie janowskim działały 3 kółka, choć nie brakowało tam powiatów, w których działały kółka pojedyncze. „Ziemianka”, październik 1912, s. 24–45.

³⁹ Zob. E. Kostrzevska, *Szkoła wychowawczo-gospodarcza dla córek włościańskich im. Królowej Jadwigi w Mirosławicach. Powstanie i program*, „Zeszyty Wiejskie” 2005, z. 10.

⁴⁰ I. K., ZKZ. *Zebranie ogólne*, „Świat Kobiety” 1906, nr 24, s. 275.

⁴¹ Tamże.

⁴² *Na szkołę im. Królowej Jadwigi*, „Świat Kobiety” 1906, nr 51/52, s. 511.

jak i darami w naturze. Pomoc ta stała się szczególnie ważna po pożarze szkoły w 1908 r. Udzieliły jej także ziemianki z kółka Szadkowskiego, przekazując w 1909 r. na odbudowę Mirosławic 25 rubli⁴³. Wśród ofiarodawców znalazł się także Józef Czarnowski, właściciel majątku Otok i Zalesie⁴⁴, mający związki rodzinne z Marią Czarnowską, aktywnie działającą w kółku ziemianek. Na rzecz szkoły przekazał on krowę rasy holenderskiej, dzięki której mirosławianki mogły zdobywać wiedzę fachową z dziedziny mleczarstwa⁴⁵.

Ziemianki z kółka Szadkowskiego wspierały także prace, prowadzone przez męskie kółka Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR)⁴⁶, współorganizując kursy rolnicze przeznaczone dla gospodarzy z guberni kaliskiej. Kursy takie odbyły się np. w Szadku i Liskowie, w dniach od 10 lutego do 7 marca 1913 r.⁴⁷ Zasygnalizowana forma współpracy zgodna była ze stawianym sobie przez ZKZ celem łączenia wysiłków jednostek na rzecz działania zbiorowego. W tym kontekście ziemianki postrzegały CTR jako sojusznika w pracach na rzecz wsi. Obydwie organizacje formalnie powstały w tym samym roku (1906/1907), miały bardzo zbliżone struktury organizacyjne i formy pracy – prowadziły działalność wśród ziemianstwa i chłopów. Współpraca ZKZ i CTR dotyczyła działalności praktycznej (kursy, wystawy, konkursy), zmierzającej do podnoszenia kultury rolnej i pracy społecznej wśród ludu. Poprzez takie działania realizowano założenia solidarnej współpracy kobiet i mężczyzn, odrzucając antagonizmy wynikające z różnicy płci, które zdaniem ziemianek odnaleźć było można w programach innych organizacji, głównie o charakterze feministycznym.

Przykładem takiej współpracy kobiet i mężczyzn mogły być rodziny Czarnowskich i Romockich. Poza wspomnianym już Józefem Czarnowskim, także Kazimierz Czarnowski, właściciel majątku Prusinowice⁴⁸, wspierał działalność ziemianek, a jednocześnie był założycielem i aktywnym działaczem kółka rolniczego CTR w Szadku⁴⁹. Podobne związki miała rodzina Romockich. Witold Romocki z Kamienia, powiat kaliski⁵⁰, był wiceprezesem zarządu Okręgowego Towarzystwa Rolniczego CTR w Kaliszu i znanym propagatorem

⁴³ *Ofiary na odbudowanie Mirosławic*, „Ziemianka”, czerwiec 1909, s. 22.

⁴⁴ *Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego oraz dóbr przez nich posiadanych ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1905, s. 25.

⁴⁵ *Ofiary jednorazowe na Mirosławice*, „Ziemianka”, czerwiec 1912, s. 46.

⁴⁶ Dzieje kaliskiego CTR, zob. szerzej J. Socha, *Kaliskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (1906–1929)*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. 10.

⁴⁷ *Co słyhać*, „Ziemianka” 1913, z. 1, s. 10.

⁴⁸ Zob. S. Graeve, L. de V. Jacques (oprac.), *Przewodnik...*

⁴⁹ J. Leopold, *Ziemia...*, s. 21.

⁵⁰ *Spis...*, s. 94.

oświaty rolniczej⁵¹. Natomiast Jadwiga Romocka, jak wspomniano, wchodziła w skład zarządu Szadkowskiego kółka ZKZ.

Istotne zmiany w dziejach Szadkowskiego kółka ziemianek przyniosły lata I wojny światowej. Wówczas jego członkinie, podobnie jak cała organizacja oraz ogół kobiet polskich, stanęły wobec nowych wyzwań i obowiązków. Sposób i zakres ich realizacji w znacznym stopniu zależał od indywidualnych postaw i wyborów kobiet, na ogół zdeterminowanych stosunkami lokalnymi. Szereg ziemianek w obawie przed skutkami działań wojennych opuszczało swoje majątki, szukając schronienia w miastach lub wyjeżdżając za granicę. Inne pozostały na miejscu i starały się nie tylko przystosować do nowych warunków, ale także podejmowały działania mające na celu ratowanie majątków, zapewnienie bytu i bezpieczeństwa rodzinie, a nierzadko też okolicznym włościanom i innym ofiarom wojny. Takie postawy kobiet sprzyjały ich aktywności i samodzielności, przyczyniając się do zmiany stereotypowych poglądów, że wojna przyniosła tylko głód i zniszczenie. Na problem ten zwracają uwagę współcześni historycy, podkreślając, że w czasie I wojny nastąpiła przyspieszona modernizacja wsi i emancypacja kobiet związanych z tym środowiskiem⁵².

Powyższą tezę odnieść można do ziemianek z kółka Szadkowskiego, które w latach wojny podejmowały szereg prac zbiorowych. Sądzić można, że aktywna postawa członkiń tego kółka w znacznym stopniu wynikała z istniejącej tradycji działań organizacyjnych i samopomocowych. Ziemianki miały doświadczenia w prowadzeniu pracy społecznej, rozbudzone zainteresowania sprawami szerszymi, wykraczającymi poza sferę życia prywatnego. Nie bez znaczenia był też fakt, że w guberni kaliskiej w pierwszym roku wojny w porównaniu z innymi terenami wiejskimi odnotowano najmniejsze straty i zniszczenia wojenne⁵³. Nie ominęły jednak folwarków i wsi rekwizycje, podczas których zabierano konie, bydło, trzodę, owce, drób, przeznaczając je na potrzeby wojska. Na wieś przybywały też liczne rzesze uchodźców, opuszczających zniszczone

⁵¹ J. Socha, *Słownik biograficzny działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907–1929)*, Łódź 2003, s. 108.

⁵² Por. J. Molenda, *Postawy kobiet wiejskich wobec unowocześniania gospodarki chłopskiej w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, Warszawa 1997, s. 191–218; J. Molenda, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999, s. 308; W. Mędrzecki, *Praca kobiety w chłopskim gospodarstwie rodzinnym między uwłaszczeniem a wybuchem II wojny światowej*, [w:] A. Żarnowska i A. Szwarc, *Kobieta i praca wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, Warszawa 2000, s. 187–188; M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003, s. 126–127.

⁵³ W pierwszym okresie wojny w guberni kaliskiej uległo zniszczeniu 0,3% budynków dworskich, podczas gdy w najbardziej zniszczonej guberni łomżyńskiej 16,6%, a w lubelskiej 16,5%, cyt. za: M. Przeniosło, *Chłopi...*, s. 47–48.

miasta i osady⁵⁴. W tej sytuacji ziemianki, skupione w kółku Szadkowskim, przystąpiły do prac samopomocowych, którymi kierował nowy zarząd, wybrany w listopadzie 1916 r.⁵⁵

Działalność w zreorganizowanym kole rozpoczęto od zapewnienia opieki 7 dziewczętom, umieszczając je w okolicznych dworach. Znajdowały się one pod opieką członkiń kółka także w okresie wcześniejszym, kiedy ziemianki finansowały tzw. gniazdo sieroce, w którym przebywały dzieci pozbawione opieki rodziców. Jedna z tych dziewcząt – wyróżniająca się zdolnościami – na koszt ziemianek została wysłana do czteroklasowej szkoły, a następnie na kursy ochroniarskie, organizowane w Łodzi.

Kółko Szadkowskie nawiązało też współpracę z kółkami ziemianek, działającymi w Łasku i Zduńskiej Woli. Postanowiono nadać tej współpracy trwały charakter i organizować co pół roku wspólne spotkania w celu uzgadniania form działalności i wymiany doświadczeń. Pierwsze takie spotkanie miało miejsce w maju 1917 r. Podjęto wówczas decyzję o zatrudnieniu stałej instruktorki, która pod kontrolą ziemianek miała zająć się pracą z włościankami skupionymi w kółkach czynnych, coraz częściej w ramach ZKZ określanych mianem Kół Gospodyń Wiejskich (KGW). Ziemianki zobowiązały się do wypłacania instruktorce rocznej pensji w wysokości 500 rubli. Wysokość tego wynagrodzenia miała zostać powiększona dzięki doliczeniu do niego części ze składek, wpłacanych przez członkinie kółek czynnych. Ziemianki określiły, że każda włościanka, należąca do kółka, będzie zobowiązana do uiszczenia składki w wysokości 1 rubla 30 kopiejek rocznie. Z tej kwoty 30 kopiejek przesyłano do Zarządu Głównego ZKZ z przeznaczeniem na potrzeby całej organizacji; 30 kopiejek pozostawiano do dyspozycji kółek miejscowych, 70 kopiejek przekazywano instruktorce⁵⁶. Zastrzeżono też, że jej pensja nie może przekroczyć 1000 rubli rocznie, przewidując, iż składki członkiń czynnych mogą spowodować przekroczenie tej kwoty.

Te propozycje ziemianek, w kontekście budżetu całej organizacji, wydają się zbyt optymistyczne. Wiadomo bowiem, że ZKZ przez cały okres działalności miało problemy z egzekwowaniem składek od członkiń kółek czynnych. W efekcie ziemianki w znacznej mierze finansowały ich działalność, przeznaczając na to fundusze organizacji i indywidualne dofinansowania ziemianek.

Inicjatywa członkiń kółek w Szadku, Zduńskiej Woli i Łasku zmierzała do aktywizowania włościanek, włączenia ich w prace ZKZ oraz partycypowania

⁵⁴ J. Molenda, *Konflikty i solidarność między miastem a wsią w warunkach I wojny światowej*, [w:] M. Nietyksza, A. Szwarc, K. Sierakowska, A. Janiak-Jasińska (red.), *Spółeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga Jubileuszowa Profesor Anny Żarnowskiej*, Warszawa 2003, s. 317.

⁵⁵ Niestety na obecnym etapie badań trudno jest sprecyzować informację o zmianach personalnych, dokonanych przez członkinie koła. *Sprawozdanie z kółek rzeczywistych podług szematu sprawozdawczego za rok 1917*, „Ziemianka”, marzec 1918, s. 57.

⁵⁶ Tamże, s. 58.

w budżecie całej organizacji i lokalnych kółek. Ziemianki starały się odchodzić od działań filantropijnych, uznając kobiety z chłopskich gospodarstw za pełnoprawne członkinie ZKZ. Jednocześnie, jak wspomniałam, nie zamierzały rezygnować z paternalistycznych relacji z *młodszyimi siostrami*, jak to określały. Zostawiały sobie prawo kontrolowania pracy kółek czynnych i pełnienia w nich funkcji przewodniczących. Z drugiej strony podjęły starania zmierzające do wykształcenia młodych włościanek, mających w przyszłości kierować pracami KGW, zawsze jednak, w myśl zasady solidaryzmu społecznego, we współpracy z ich ziemiańskimi opiekunkami. Wydaje się, że dążeniem członkiń ZKZ było wychowanie przedstawicielek elity chłopskiej i związanie ich z dworem.

Inicjatywa ziemianek z kółka Szadkowskiego i zatrudnienie przybyłej z Warszawy instruktorki zaowocowały powstaniem Szadkowskiego kółka czynnego, które do 1 listopada 1917 r. liczyło już 40 członkiń⁵⁷. Z powodu wycofania się członkiń Łaskiego kółka ziemianek z partycypowania w utrzymaniu instruktorki, zobowiązania finansowe przejęły na siebie ziemianki z kółka Szadkowskiego. Dzięki ich staraniom wynajęto dla niej mieszkanie w Szadku, pokrywając – poza stałym wynagrodzeniem – także koszty opału i energii elektrycznej.

Wspólnie z ziemiankami z kółka Zduńskowolskiego przystąpiły też do organizowania dożywiania dzieci ze Zduńskiej Woli. W tym celu utworzyły tzw. *kocioł*, dla którego potrzeb ofiarowały produkty żywnościowe oraz środki finansowe, pochodzące z dobrowolnych składek ziemianek i loterii fantowej. W sumie ziemianki na dożywienie dzieci przeznaczyły 1000 rubli⁵⁸. Zimą 1917 r. ziemianki z kółka Szadkowskiego zorganizowały raut, podczas którego zbierały ofiary na rzecz dzieci z ubogich rodzin ze Zduńskiej Woli. Część z zebranych 400 rubli przeznaczyły na obiady dla mieszkańców Szadku i wspomogły jednorazową subwencją Koło Pomocy dla Żołnierzy Polskich, działające także na terenie Szadku.

W 1917 r. ziemianki przy pomocy instruktorki zorganizowały w majątku w Rzepiszewie bibliotekę z księgozbiorem przeznaczonym dla ludu oraz zainicjowały powstanie związku młodzieży. W następnym roku urządziły kursy wieczorowe w Szadku, prowadzone, jak pisały, przez *siły miejscowe*⁵⁹. Podjęły też starania o powołanie koła młodzieży w Dziektarzewie i kółka włościanek z siedzibą w Lutomińsku.

Przedstawiona pokrótce działalność Szadkowskiego kółka ziemianek, pozwala na sformułowanie kilku uwag:

- jego członkinie wpisywały swoją działalność w ogólne cele, formy działalności i struktury organizacyjne ZKZ;

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże.

- charakterze ich działalności w znacznym stopniu decydowały warunki lokalne, wśród których nie bez znaczenia był fakt, że powiat sieradzki w interesującym nas okresie wyróżniał się znaczną koncentracją majątków ziemskich i na terenie guberni kaliskiej należał do jednego z najbardziej „ziemiańskich”⁶⁰ powiatów; ziemiaństwo tego regionu podejmowało różnorodne formy aktywności społecznej, której zasięg nierzadko przekraczał granice powiatu, jak to miało miejsce w przypadku Ignacji Piątkowskiej, której dwór w Smardzewie był znanym ośrodkiem życia kulturalnego⁶¹;

- ziemianki regionu sieradzkiego podejmowały interesujące inicjatywy prac społecznych, wyróżniające je spośród ogółu kobiet z tej warstwy (spotkania *pań ziemianek*);

- w przeciwieństwie do wielu kółek ZKZ, które w latach I wojny światowej zaprzestawały działalności lub znacznie ją ograniczały, ziemianki z kółka Szadkowskiego w tym okresie wykazywały się nie tylko znaczną aktywnością, ale też zreorganizowały swoje kółko, ożywiając jego działalność;

- w stosunku do innych regionów, objętych wpływami ZKZ, kółko Szadkowskie stosunkowo późno przystąpiło do tworzenia kółek czynnych, ale czyniło to w sposób nowoczesny, starając się ograniczać filantropię i starannie planować jej działalność;

- członkinie kółka Szadkowskiego, jako jedne z pierwszych, podjęły lokalną inicjatywę współpracy kółek ziemianek na szczeblu powiatu, wyprzedzając oficjalną decyzję władz centralnych o powoływaniu Związków Okręgowych, które zapowiadane w projekcie statutu z 1906 r., zrealizowano dopiero w roku 1919⁶²; powoływanie takich ogniw w strukturze ZKZ dowodziło rozwoju organizacji oraz jej dążeń do ożywienia kółek prowincjonalnych, a także dostosowywania form działalności do regionalnych potrzeb i warunków.

Warto również zauważyć, że ziemia sieradzka była regionem, z którego pochodziła Maria z Jarocińskich Kleniewska, której osobowość i poglądy w znaczący sposób zaważyły na ideologii ruchu organizacyjnego ziemianek. Jej autorstwa było przesłanie tego ruchu, wyrażające się hasłem *Z Bogiem i Narodem*. Oznaczało ono aktywną obronę tradycji, religii i Kościoła katolickiego oraz koncepcje solidaryzmu społecznego i narodowego, często

⁶⁰ W latach 1877–1909 własność folwarczna powiatu sieradzkiego zajmowała od ok. 60% do blisko 42% powierzchni powiatu, co przewyższało średnią wynoszącą dla guberni kaliskiej od ok. 53% do ponad 38% własności folwarcznej. R. Chomać wiązała to z bliskością ośrodków przemysłowych, a szczególnie Zduńską Wolą. Zob. R. Chomać, *Zmiany własnościowej struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 183, 226–227; też, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970, s. 216.

⁶¹ Zob. V. Krawczyk-Wasilewska, *Ignacja Piątkowska. Literatka i folklorystka regionu sieradzkiego*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia litteraria” 1983, nr 10.

⁶² *Regulamin dla Związków Okręgowych Kółek Ziemianek*, „Ziemianka”, lipiec 1919, s. 41–42.

inspirowane ideami narodowo-demokratycznymi i konserwatywnymi. Poprzez osobę Kleniewskiej, która drogę modernizacji społeczeństwa polskiego (szczególnie zaś jego kobiecej części) upatrywała w łączeniu tradycji z nowoczesnością – ziemia sieradzka wniosła swój wkład w dzieje ruchu organizacyjnego ziemianek.

Bibliografia

- Andrysiak E., *Leopold Józef*, [w:] Polanowski S. E., Molenda H. (red.), *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej*, Kalisz 1993.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Lubelski Gubernialny Urząd ds. Stowarzyszeń (1906–1915), sygn.59, *Obszczestwo Sojedliniennych Ziemi edielic*, Ustawa Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek.
- Bartyś J., *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974.
- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 4, Warszawa 1901; t. 8, Warszawa 1905.
- Chomać R., *Zmiany własnościowej struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1.
- Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970.
- Dąbrowska D., *Udomowiony świat. O kobiecym doświadczaniu historii*, Szczecin 2004.
- „Dobra Gospodyni”, różne numery.
- Graeve S., Jacques L. de V. (oprac.), *Przewodnik po guberni kaliskiej*, cz. 2, Warszawa 1912.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa. Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, t. 6, Warszawa 1982.
- Jankowska Z., *Organizacja ziemianek i jej działalność*, [w:] Lutosławski J. (red.), *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”*, t. 1, Warszawa 1938.
- Jankowski S., *Towarzystwa i związki rolnicze*, [w:] Janicki S. (red.), *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1918.
- Kitzwalter T., *Procesy modernizacji a emancypacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku*, [w:] Żarnowska A., Szwarc A. (red.), *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w. Zbiór studiów*, Warszawa 1990.
- Kleniewska M., *Sprawozdanie z Delegacji Gospodyń Wiejskich przy Muzeum Przemysłu i Handlu*, Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, rkps. 1307, k. 16.
- Kleniewska M., *Wspomnienia*, oprac. Włodarczyk W., Wilków 2002.
- Konarski K., *Ruch stowarzyszeniowy w Warszawie w latach 1906–1915 (w świetle akt kancelarii gubernatora warszawskiego)*, [w:] Tazbir S. (red.), *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961.
- Kostrzewska E., *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007.

- Kostrzewska E., *Szkoła wychowawczo-gospodarcza dla córek włościańskich im. Królowej Jadwigi w Mirosławicach. Powstanie i program*, „Zeszyty Wiejskie” 2005, z. 10.
- Kostrzewska E., *Żony, matki gospodynie. Wizerunki kreowane na łamach ziemiańskiej prasy kobiecej w Królestwie Polskim na początku XX w.*, [w:] Pytlas S., Kita J. (red.), *Historia. Społeczeństwo. Gospodarka. Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, Łódź 2006.
- Krawczyk-Wasilewska V., *Ignacja Piątkowska. Literatka i folklorystka regionu sieradzkiego*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria” 1983, nr 10.
- Leopold A. A., *Rzepiszew – rys historyczny*, „Biuletyn Szadkowski” 2002, t. 2.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Mędrzecki W., *Praca kobiety w chłopskim gospodarstwie rodzinnym między uwłaszczeniem a wybuchem II wojny światowej*, [w:] Żarnowska A., Szwarc A. *Kobieta i praca wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, Warszawa 2000.
- Molenda J., *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.
- Molenda J., *Konflikty i solidarność między miastem a wsią w warunkach I wojny światowej*, [w:] Nietyksza M., Szwarc A., Sierakowska K., Janiak-Jasińska A. (red.), *Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga Jubileuszowa Profesor Anny Żarnowskiej*, Warszawa 2003.
- Molenda J., *Postawy kobiet wiejskich wobec unowocześniania gospodarki chłopskiej w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku*, [w:] Żarnowska A., Szwarc A. (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, Warszawa 1997.
- Pamiętnik Zjazdu Kobiet Polskich odbytego w dniach 11 i 12 maja 1913 r.*, Kraków 1913.
- „Polski Łan”, różne numery.
- Przeniosło M., *Chłopi Królestwa Polskiego latach 1914–1918*, Kielce 2003.
- Socha J., *Kaliskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (1906–1929)*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. 10.
- Socha J., *Słownik biograficzny działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907–1929)*, Łódź 2003.
- Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego oraz dóbr przez nich posiadanych ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1905.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882; t. 7, Warszawa 1886; t. 14, Warszawa 1895.
- Szczepański M., *Tożsamość regionalna – w kręgu pojęć podstawowych i metodologii badań*, [w:] *Badania nad tożsamością regionalną*, Łódź–Ciechanów 1999.
- „Świat Kobiety” (wydawany od 1905 r.), różne numery.
- Tomaszewicz A., *Z Zagadnień życia kulturalnego w latach 1793–1918*, [w:] Śmiałowski J. (red.), *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977.

„Wieś Ilustrowana”, różne numery.

„Ziemianka”, różne numery.